ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

КАФЕДРА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

МАРІЯ ПОЦЮРКО

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ЛЕКЦІЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ "ФІЛОСОФІЯ"

Для студентів другого та третього курсу спеціальностей:
017 Фізична культура і спорт
014.11 Середня освіта
073 Менеджмент
241 Готельно-ресторанна справа
242 Туризм
227 Фізична терапія, ерготерапія
024 Хореографія

"ЗАТВЕРДЖЕНО"
на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін
„31" серпня 2018 р. протокол № 1
Зав.каф _____ О. А. Полянський

Львів – 2018

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Основні риси та етапи розвитку середньовічної філософії. Християнство як світоглядна основа середньовічної філософії.

2. Патристика. Аврелій Августин про питання співвідношення розуму та віри, богопізнання, вчення про світобудову і людину.

3. Схоластика. Вчення Томи Аквінського про буття, Бога, віру і розум, сутність та існування.

4. Пізня схоластика (Роджер Бекон, Дунс Скотт, Вільям Оккам).

1. Основні риси та етапи розвитку середньовічної філософії. Християнство як світоглядна основа середньовічної філософії.

Середньовічною теологічною філософією називають провідний філософський напрям, поширений в Європі в V - XV ст., який визнавав Бога як вищий існуючий початок, а весь навколишній світ – Його творінням. Теологічна філософія почала зароджуватися ще в Римській імперії у I – V ст. н. е. на основі раннього християнства, єресей і античної філософії і досягла вищого розквіту в V – XIII ст. н. е. (у період між розпадом Західної Римської імперії (476 р.) і початком епохи Відродження).

Найбільш яскравими представниками середньовічної теологічної філософії були: Тертуліан Карфагенський (60-220 рр.), Августин Блаженний (354-430 рр.), Боецій (480-524 рр.), Альберт Великий (1193-1280 рр.), Тома Аквінський (1225-1274 рр.), Ансельм Кентерберійський (1033–1109 рр.), П'єр Абеляр (1079-1142 рр.), Вільям Оккам (1285-1349 рр.) та ін.

Можна виділити такі основні риси середньовічної теологічної філософії: • теоцентризм (головною причиною всього сущого, вищою реальністю, основним предметом філософських досліджень був Бог); • вивченню самого по собі космосу, природи, явищ навколишнього світу приділяли мало уваги, оскільки їх вважали творінням Бога; • панували догмати (істини, що не потребують доказів) про творення (всього Богом) і одкровення (Бога про Самого Себе – в Біблії); • згладжується протиріччя між матеріалізмом та ідеалізмом; • людина виділяється з природи і оголошується творінням Бога, що стоїть над природою (підкреслювали божественну сутність людини); • проголошувався принцип свободи волі людини; • висувалася ідея про воскресіння людини з мертвих (як душі, так і тіла) в майбутньому при побожній поведінці; • висувався догмат про порятунок навколишнього світу і людства шляхом втілення Бога в тілі людини – Ісуса Христа і прийняття Ним на Себе гріхів усього людства; • світ вважався пізнаваним через пізнання Бога, яке може бути здійснено через віру.

Середньовічна теологічна філософія відрізнялася замкнутістю на самій собі, традиційністю, зверненням у минуле, відірваністю від реального світу, войовничістю, догматизмом, повчальністю.

Основоположними догматами середньовічної філософії і теології були догмат творення і догмат одкровення. Згідно з догматом творення: Бог створив навколишній світ із нічого; творення світу є результат акту Божественної волі; світ створений завдяки всемогутності Бога; природа не може творити сама себе; єдиним творчим початком у Всесвіті є Бог; Бог вічний, постійний і всюдисущий; справжнім буттям є тільки Бог; створений Богом світ не є справжнє буття, він вторинний по відношенню до Нього; оскільки світ не володіє самодостатністю і виник з волі іншого (Бога), він непостійний, мінливий і тимчасовий; немає чіткої межі між Богом і Його творінням.

Згідно з догматом одкровення: світ можна пізнати тільки пізнавши Бога; Бог недоступний для пізнання; незважаючи на те, що Бог непізнаваний, Він Сам дозволив пізнати Себе (дав інформацію про себе) через одкровення – Біблію; єдиний спосіб пізнання Бога і всього сущого – тлумачення Біблії; Бога можна пізнати лише надприродним шляхом, завдяки особливій здатності людини – вірі.

Особливе місце в середньовічній теологічної філософії займає проблема добра і зла. Проблема добра і зла вирішується, виходячи з ідеї творення. Оскільки навколишній світ цілком створений Богом, Він є носієм і зосередженням добра і справедливості, тому навколишній світ спочатку наповнений добром. Зло у світ приносить диявол (сатана) – ангел, що повстав проти Бога. Оскільки зла спочатку у світі не було, воно часто маскується під добро і домагається своїх темних цілей. З огляду на це, у світі йде постійна боротьба між добром і злом, але оскільки світ – творіння Бога і Бог добрий, то добро зрештою здобуде перемогу над злом. Тому, як бачимо, відносно проблеми добра і зла (як і відносно багатьох інших питань) теологічна філософія середньовіччя має оптимістичний характер.

Середньовічна теологічна філософія (на відміну від античної) практично не протиставляє матерію та ідею (форму), матеріалізм та ідеалізм. Однак те, що давньогрецькі філософи (наприклад Арістотель) вважали єдиною сутністю – буттям, теологічна філософія поділяє на буття (існування) – екзистенцію та сутність – есенцію. Екзистенція (буття, існування) показує, чи є річ взагалі (тобто існує чи не існує). Есенція (сутність) характеризує річ. А саме: що таке річ, яка вона, для чого вона існує.

Античні філософи бачили сутність (ознаки) та існування (факт буття) в нерозривній єдності, як єдину сутність – буття. Згідно з теологічною філософією сутність може мати місце і без буття (без існування). Щоб стати існуючим (буттям), сутність повинна бути створена Богом. Інакше кажучи, безтілесна сутність (образи подібні до платонівських "чистих ідей") перебуває у свідомості Бога і тільки актом його волі і завдяки притаманній тільки йому здатності творити стає матеріальним буттям.

Існування (буття) може бути пізнане відчуттями, досвідом (як існуюче і доступне для такого пізнання), сутність же (ознаки буття, Божественний задум) – тільки розумом. Тільки від Бога сутність та існування збігаються.

У розвитку філософії Середньовіччя можна умовно виділити такі ***етапи***: апологетика (II-III ст.); патристика (III-VIII ст.); схоластика (IX – кінець XIII ст.); пізня схоластики та містика (кінець XIII-XV ст.).

2. Патристика. Аврелій Августин про питання співвідношення розуму та віри, богопізнання, вчення про світобудову і людину.

На етапі патристики (pater – отець) великий внесок у розвиток філософії зробили такі отці християнської церкви, як: Тертуліан (160-220 рр.), Оріген (бл. 185-253/254 рр.), Афанасій Великий (295-373 рр.), Григорій Богослов (Назіанзин) (329/330-390 рр.), Василій Великий (бл. 330-379 рр.), Амвросій Медіоланський (333/334-397 рр.), Григорій Ніський (335-після 394 рр.), Августин Блаженний (354-430 рр.) та ін.

Коло проблем, що цікавило представників патристики, було широким. По суті, вся проблематика античної філософії тією чи іншою мірою осмислювалася й отцями християнської церкви. І все ж на передньому плані залишилася проблема людини та її утвердження у світі. Однак якщо представники кінізму, епікуреїзму і стоїцизму покладали обов'язок утвердження у світі на особистість і вбачали в її діяльності засіб для цього, то християнські філософи поставили утвердження людини у світі в залежність від Бога. Людська діяльність і свобода виявилися підпорядковані волі Всевишнього. Вольові зусилля людей та їх діяльність стали розглядати крізь призму їх відповідності божому призначенню. Відповідальність за те, що відбувається у світі, переноситься за межі світу. Відповідальність перед людьми опосередковується відповідальністю перед Богом. Саме перед Богом і доведеться відповідати грішникам.

Вирішення основної проблеми ставлення людини до зовнішнього світу, до Бога та інших людей вимагало філософського аналізу різних проблем. Суттєвою тут була проблема співвідношення ***знання і віри.*** Пріоритет віддавався вірі. Однак і авторитет знання був досить високий. При цьому знання часто розглядалося як засіб для зміцнення віри. Інша важлива проблема, що обговорювалася в період патристики і пізніше, – це проблема про свободу волі. При цьому одні середньовічні філософи заперечували свободу

волі, інші допускали її, але обмежували можливим втручанням Бога, треті відстоювали думку про те, що люди вільні у своїх волевиявленнях, але світ не вільний від волі Бога. Люди, неповно осягаючи світ, можуть помилятися і грішити. Свобода волі розглядається як джерело гріха. Позбавити від гріха може пізнання створеного Богом світу.

Ще одне коло широко обговорюваних проблем відноситься до етики. Однією з них була проблема добра і зла у світі. Багато християнських філософів періоду патристики вважали, що зло у світі своїм джерелом має справи людей, які є реалізацією їх вільної волі, ураженої помилками. Інші мислителі бачили джерело зла в підступах диявола. Велику увагу християнські філософи періоду патристики приділяли проповіді заповідей релігійної моралі. Твори, присвячені цьому, вражають глибиною проникнення в духовний світ людини, знанням людських пристрастей і бажань. Для цих творів характерний всепроникний гуманізм. У своїх творах отці церкви прагнули дати конкретні рекомендації тим, хто прагнув уникнути гріха і врятуватися від гніву Божого.

Зачіпалася в працях християнських філософів періоду патристики онтологічна проблематика і проблеми теорії пізнання. Християнські мислителі не сумніваються в реальності існування світу і визнають корисність його пізнання оскільки в ході пізнання проявляється велич творця.

Одним із найбільш авторитетних представників патристики *був* ***Аврелій Августин*** (Блаженний) (354-430 рр.) – християнський теолог, єпископ м. Гіппона (Північна Африка, Римська імперія). Вагома праця Августина Блаженного – "Про град Божий" – упродовж століть була поширеним релігійно-філософським трактатом, на який спиралися середньовічні теологи при вивченні та викладанні схоластики.

Іншими відомими творами Августина є: "Про прекрасне і придатне", "Проти академіків", "Про порядок".

Можна виділити такі основні положення філософії Августина Блаженного: хід історії, життя суспільства – це боротьба двох протилежних царств – Земного (грішного) і Божественного; Земне царство втілюється в державних установах, владі, армії, бюрократії, законах, імператорі; Божественне царство представлене священнослужителями – особливими людьми, наділеними благодаттю і близькими до Бога, які об'єднані в християнську Церкву; Земне царство загрузло в гріхах і язичництві і буде рано чи пізно переможене Божественним царством; у зв'язку з тим, що більшість людей грішні і далекі від Бога, світська (державна) влада необхідна і буде існувати далі, але буде підпорядкована духовній владі; королі та імператори повинні виражати волю християнської Церкви і підкорятися їй, а також безпосередньо Папі Римському; Церква – єдина сила, здатна об'єднати світ; існують бідність, залежність від інших (лихварів, землевласників і т. д.), але з ними треба змиритися і терпіти, сподіватися на краще; вище блаженство – щастя людини, яке розуміється як заглиблення в себе, вченість, розуміння істини; після смерті праведники в нагороду від Бога отримують загробне вічне життя.

Особливе місце у філософії Августина Блаженного займають роздуми про Бога: Бог існує; головними доказами існування Бога є його присутність в усьому, всемогутність і досконалість; все (матерія, душа, простір і час) – є твореннями Бога; Бог не тільки створив світ, а й продовжує творити його сьогодні, буде творити в майбутньому; знання (почуття, думки, відчуття, досвід) реальні і самодостатні, однак вище, істинне, незаперечне знання досягається тільки при пізнанні Бога.

Значення філософії Августина Блаженного в тому, що він приділив велику увагу проблемі історії (рідкість для того часу), Церква (часто підвладна державі і переслідувана в Римській імперії) оголошена теж владою поряд з державною (а не елементом держави). Важливими є те, що Августин обґрунтовує ідею панування Церкви над державою, а Римського Папи – над монархами – головна ідея, за висунення якої та її подальше втілення в реальності католицька Церква вшановувала й обожнювала Августина Блаженного, особливо в середні століття. Також мають значення висунуті мислителем ідеї соціального конформізму (смирення з бідністю і чужою владою), величі людини, її краси,

сили, досконалості, богоподібності (що також було рідкістю для того часу. Одночасно людині рекомендувалося умертвляти плоть, розвивати і підносити дух, пізнавати Бога головно через шлях віри, що ставилася вище за розум.

3. Схоластика. Вчення Томи Аквінського про буття, Бога, віру і розум, сутність та існування.

Схоластика – панівний тип середньовічної теологічної філософії, особливими рисами якого були відірваність від реальної дійсності, замкнутість, консерватизм, догматизм, повне і беззаперечне підпорядкування релігійним ідеям, схематичність, повчальність.

Назва "схоластика" походить від латинського слова schola (школа), оскільки цей тип філософії кілька століть викладали в школах і університетах Європи. Таким чином, схоластика являла собою не стільки науку, що займається творчим пошуком, скільки шкільну та університетську дисципліну, що мала на меті філософськи обґрунтувати релігійне вчення і догмати Церкви ("Філософія – служниця богослов'я).

Для схоластики характерне сприйняття Біблії як жорсткого нормативного тексту, абсолютної істини.

Схоласти поділяли знання на два види: надприродне, що дається в одкровенні (тобто те, що мав на увазі Бог, закладаючи ту чи іншу думку в Біблії); природне, що відкривається людським розумом (тобто те, що людина зуміла "розшифрувати" з тексту Біблії).

У цьому зв'язку схоласти вели численні суперечки, написали сотні філософських томів, в яких намагалися правильно зрозуміти ідеї Бога, заховані за рядками Біблії. Причому предметом даних суперечок і вишукувань ставала не сама ідея Бога, а правильність і чіткість понять, визначень, формулювань, інакше кажучи, зовнішня, формально-логічна сторона релігійного вчення.

У середньовічній теологічній філософії (схоластиці) виділяють два протилежних напрями – номіналізм і реалізм.

Реалізм – напрям теологічної філософії, прихильники якого вважали справді існуючими (тобто справжнім буттям) не самі речі, а їх загальне поняття – універсалії. За змістом реалізм близький до вчення Платона про "чисті ідеї", втіленням яких є реальні речі. Видатними представниками реалізму були Ансельм Кентерберійський, Гільйом із Шампо.

Номіналізм (від лат. nomen – ім'я) – напрям теологічної філософії, прихильники якого вважали реально існуючими лише самі конкретні речі, в той час як загальні поняття (універсалії) сприймали як імена речей. За змістом номіналізм близький до вчення Арістотеля, що спростовує "чисті ідеї" і вважає реально існуючими – матеріальні речі. Н думку номіналістів універсалії існують не до, а після речей, а речі пізнаються чуттєвим досвідом. До номіналістів належали Росцелін, П'єр Абеляр, Дунс Скот.

Тома Аквінський (1225-1274 рр.) – домініканський монах, великий теологічний середньовічний філософ, систематизатор схоластики, автор томізму – одного з панівних напрямів католицької Церкви. Основні твори Томи Аквінського: "Сума теології", "Сума філософії" ("Проти язичників"), коментарі до Біблії, коментарі до творів Арістотеля.

Тома Аквінський вважав недостатнім онтологічний доказ існування Бога (тобто "очевидний" доказ існування Бога, виведений з існування його творіння – навколишнього світу, як вважав Августин Блаженний). Тому висуває своїх п'ять раціональних доказів існування Бога: • рух: все, що рухається, спричинене до руху кимось (чимось) іншим – отже, є первинний двигун всього – Бог; • причина: все, що існує, має причину – отже, є першопричина всього – Бог; • випадковість і необхідність: випадкове залежить від необхідного – отже, первісною необхідністю є Бог; • ступеня якостей: все, що існує, має різні ступені якостей (краще, гірше, більше, менше і т. д.) – отже, має існувати вища досконалість – Бог; • мета: все в навколишньому світі має якусь мету, прямує до мети, має

сенс – отже, існує якесь розумне начало, яке спрямовує все до мети, надає сенс усьому. Цим началом є Бог.

Також Тома Аквінський досліджує проблему буття не тільки Бога, а й усього сущого. Зокрема, він: розмежовує сутність (есенцію) та існування (екзистенцію). Їх поділ – одна з ключових ідей католицизму.

Як сутність (есенцію) він розглядає "чисту ідею" речі або явища, сукупність ознак, рис, призначення, які існують в розумі Бога (Божественний задум). А як існування (екзистенцію) сам факт буття речі. Тома вважає, що будь-яка річ, будь-яке явище є сутність, яка знайшла існування з волі Бога (тобто "чиста ідея", яка придбала матеріальну форму в силу акту Божественної волі). Він доводить, що буття тимчасове, тобто Бог, що дав сутності існування, може цю сутність існування і позбавити, отже, навколишній світ тимчасовий і непостійний. Сутність та існування єдині тільки в Бозі, отже, Бог – вічний, всемогутній і постійний, не залежить від інших зовнішніх факторів.

На думку Аквінського, все складається з матерії і форми (ідеї). Суть будь-якої речі – єдність форми і матерії. Форма (ідея) є визначальним початком, а матерія є лише вмістилищем різних форм. Форма (ідея) є одночасно метою виникнення речі. Ідея (форма) будь-якої речі потрійна: існує в Божественному розумі, в самій речі, у сприйнятті (пам'яті) людини.

Досліджуючи проблему пізнання, Тома Аквінський доходить висновку, що одкровення і розум (віра і знання) – не одне і те ж (як вважав Августин Блаженний), а різні поняття. Віра і розум одночасно беруть участь у процесі пізнання, тому дають істинне знання. Якщо людський розум суперечить вірі, то він дає не достеменне, неправдиве знання. Усе у світі, вважає він, ділиться на те, що можна пізнати раціонально (розумом), і те, що розумом непізнаване. Розумом можна пізнати факт існування Бога, єдність Бога, безсмертя людської душі та ін. Не піддаються ж раціональному (розумному) пізнанню проблеми створення світу, первородного гріха, трійці, а отже, можуть бути пізнані через Божественне одкровення.

Філософія і теологія – різні науки. Філософія може пояснити тільки те, що пізнається розумом, усе інше (божественне одкровення) може пізнати тільки теологія.

Історичне значення філософії Томи Аквінського (насамперед для католицької Церкви) в тому, що ним були виокремлено п'ять доказів існування Бога, систематизована схоластика, закріплено поділ есенції і екзистенції (сутності та існування), що доводило всемогутність Бога і повну залежність від Нього, Його волі всього сущого. Також вагомим внеском мислителя є доведення переваги ідеалізму над матеріалізмом, існування Божественних ідей, які передують речам, панування ідеї над матерією (а отже, Бога над навколишнім світом). Непересічне значення має висунута філософом ідея про істинність знання, отриманого розумом тільки в разі відповідності розуму вірі, а також виокремлення ним сфер буття, які можуть бути пізнані тільки через одкровення. Він розділив філософію і теологію, причому філософію поставив у підлегле становище стосовно теології.

Через логічно доведену низку положень теології і схоластики у 1878 вчення Томи Аквінського рішенням Папи Римського було оголошено офіційною ідеологією католицизму. Сьогодні набув поширення неотомізм – філософсько-релігійне вчення, засноване на ідеях Томи Аквінського.

4. Пізня схоластика (Роджер Бекон, Дунс Скотт, Вільям Оккам).

Одними з найвідоміших представників пізньої схоластики були шотландський філософ Іоанн Дунс Скот і англійські мислителі Вільям Оккам і Роджер Бекон. Наприклад, ***Дунс Скот*** (1266 – 1308 рр.) вважав, що Бог створив світ не в силу якоїсь розумної, а тому й цілком збагненної необхідності (як вважав Тома Аквінський), а в силу своєї абсолютної свободи. Тобто він міг створити світ, але міг і не робити цього, бо міг створити зовсім не таку дійсність, у якій ми зараз живемо, а зовсім іншу. Іншими словами, всі Божественні дії є повна, нічим не обмежена свобода, що реалізується абсолютно

вільно і не підкоряється ніякій логічній чи раціональній необхідності. Тому Божа воля незбагненна, не підвладна ні розуму, ні осягненню.

Таке твердження звучало в містичних ученнях середньовіччя і його намагалася подолати схоластика, закликаючи до синтезу релігії та філософії. Дунс Скот, говорячи про неможливість розумного усвідомлення Божественного, тим самим відділяє віру від розуму, а релігію від філософії і тому виступає хоча і в рамках схоластики, але вже – проти неї: у вченні шотландського філософа виразно видно, як схоластика вступає в смугу кризи і занепаду.

Інший представник пізньої схоластики англієць ***Вільям Оккам*** (1285-1347 рр.) наголошував на тому, що в силу принципової різниці самих предметів і методів філософії та релігії слід жорстко розмежувати їх сфери і розглядати сфери Божественного (надприродного) і природного як абсолютно незалежні та ізольовані одна від іншої. Розум нічого не може зрозуміти в справах віри, догмати неможливо осмислити. У той же час пізнання дійсності, або навколишнього світу, цілком може бути незалежним від релігії заходом, орієнтованим виключно на розум, знання та філософію.

Фізичну реальність можна зрозуміти, виходячи з неї самої, стверджував Оккам, тобто експериментальним, науковим шляхом, а також за допомогою життєвої практики осягнути й пояснити, що відбувається навколо нас, природними причинами, які діють у природі речей. Абсолютно не слід при поясненні навколишнього світу вдаватися до уявлень про таємні причини, приховані якості, невідомі сили і невидимі підстави, що нібито лежать в суті світобудови і керують нею. Треба відкинути або відсікти, як бритвою, усе фантастичне і надприродне при поясненні дійсності і зрозуміти її без всяких вигадок про потойбічне і містичне. Це можливо зробити, бо природне є природне, підвладне розуму і тому цілком пізнаване (цей принцип отримав назву "бритва Оккама"). А вирішальна роль у справі такого пізнання повинна належати філософії – науці про світ у цілому, про природу, що нас оточує, у всіх її проявах.

Ще один видатний представник пізньої схоластики, англієць ***Роджер Бекон*** (1214-1294 рр.), вважав філософію здатною осягнути глибокі таємниці світобудови і сміливо просуватися вперед за допомогою практичного досвіду та експериментального дослідження. Як це не дивно, але Бекон, що жив у XIII ст. був майже натуралістом і багато в чому випередив сучасну йому епоху. У своїх творах він описав літальні апарати, підводні машини, спосіб використання сонячної енергії та багато іншого. Сучасники називали його "дивним доктором". Також поняття "досвідна наука" вперше вжив в історії саме Роджер Бекон.

Ідеї зазначених представників пізньої схоластики підкреслювали тенденцію до звільнення філософії від ролі служниці релігійної віри і повернення її до осягнення природи.

Література:

1. Александрова О. Філософія Середніх віків та доби Відродження : підручник / Олександра Алєксандрова. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 172 с.
2. Історія філософії : підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 774 с.
3. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії : навч. посіб. для студ. ВУЗів / В. В. Кондзьолка. – Львів : Світ, 2001. – 320 с.
4. Коплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Коплстон. – М. : Энигма, 1997. – 512 с.
5. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків : академічний курс : підручник для студ. вищих навч. закл. / А. І. Пашук. – К. : Ін Юре, 2007. – 712 с.
6. Петрушенко В. Л. Філософія : навч. посібн. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид. Львів. політех., 2013. – Ч 1. – 170 с.
7. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К. : Основи, 1995. – 759 с.

8. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Том 2. Средевекове / Дж. Реале, Д. Антисери / В переводе и под ред. С. А. Мальцевой. – СПб. : Пневма, 2002. – 368 с.
9. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 1 : Антична і середньовічна філософія / В. Татаркевич. – Львів : Свічадо, 2006. – 456 с.